

Semiootiline antropoloogia Ameerikas

1980. aastate jooksul on Ameerika Ühendriikide antropoloogilises uurimises olnud täheldatav semiootika järk-järguline laienemine. See on ühelt poolt ungari päritolu Thomas Sebeeki, Bloomingtoni professori uskumatult suure organiseerimistöe tulemus,²¹ teisalt aga tingitud asjaolust, et ameerika antropoloogiast ülekäinud erinevate moelainete – strukturalism, uusetnograafia, rahvateadus, kognitiivne antropoloogia – järel näib semiootiline orientatsioon omalaadse postmodernse varjupaigana. See on sellepärast kindlam varjupaik kui teised, et teiste tulemusi sulandades ja üldise märgiteooria kindlal teoreetilisel alusel seistes võib ta väljatöötatud metakeele raames ja selle abil analüüsida kultuuri või erinevate rahvaste kultuure, ühtne metakeel annab võimaluse üksteisest tüpoloogiliselt kaugelejäävate kultuuride kontrastiivseks võrdlemiseks.

Vaadates tagasi selle valdkonna eelloole Ameerikas on selge, et sarnaselt venelastele on sealgi üks eri teed läinud märgiteaduse traditsioon, piisab viitest ameerika semiootika monumentaalse kuju Charles Sanders Peirce'i töödele.²² Tema mõju on tuntav Charles Morrise (1938, 1946) ja sõjajärgsete teadlaspõlvkondade käsituse kujunemises suurt rolli mänginud biheivoristist sotsiaalpsühholoogi G. H. Meadi (1973) mõtlemises. Ameerika etnosemiootika eelkäijate seas võime mainida Edward Sapiri nime, kes kirjutas 1934. aastal ilmunud ühiskonnateadusliku entsüklopeedia märksõna sümbolitest. Ta sõnastas selgelt, et ühiskondlik vajadus tekitab sümboleid nii, et märkide või esemetega tähistatakse mingit isikut, eset, ideed, sündmust või mõttesisu.

Väljendeid sümboliseerimine ja sümbol kasutame terve hulga näiliselt väga erinevate käitumisviisidega seoses [---] märgisüsteemide akustilised või visuaalsed märgid tõenäoliselt [---] ei tähista mitte iseenesest midagi [---] neil on ainult nende jaoks tähendus, kes oskavad neid mõtestada [---] nii näiteks kummadamise rituaalne akt ei ole mõeldud õigupoolest konkreetsele

²¹ Tema toimetatud ajakiri *Semiotica* oli selle raamatu kirjutamise ajaks jõudnud juba 90. köiteni.

²² Ungari keeles on temalt väga vähe lugeda – erandiks on 1975. aastal ilmunud lühike kirjutus (Peirce 1975) ja üks tutvustus (Horányi 1976).

isikule, vaid tema ühiskondlikule positsioonile [---] Sümbol on alati mingi teisejärgulise käitumisviisi asendamine (Sapir 1971: 140–141).

Eriti tähelepanuväärsed on need uurimused, mis käsitlevad inimese sümboolseid käitumisviise ja selle varjatud aspekte. Suundaandvaks oli mitteverbaalse käitumise alal Jurgen Ruesch'i ja tema kolleegide töö 1950. ja 1960. aastatel (Ruesch & Bateson 1951, Ruesch & Kees 1956, La Barre 1964, Ruesch 1972), samuti E. T. Halli prokseemikakäsitlused, mille käigus ta uuris ruumikasutuse ühiskondlikult korraldatud vorme (Hall 1959, 1975, 1977).

Ei saa jätta mainimata Roman Jakobsoni enam kui poolt sajandit läbivat tööd, mis on õigupoolest ühenduslüliski vene formalistide, Praha strukturalistide ja modernse ameerika keeleteaduse vahel. Tema huvide mitmekülguse kõrval on väärtuseks ka see, et ta töid läbis ühtne käsitlusviis, ta nägi kultuuri ja keele nähtustemaailma läbimõeldud kommunikatsiooniteooria ja semiootika raamides. Ta kirjutas mitmel korral, et keele ja teiste märgisüsteemide funktsionaalne seotus ja tüpoloogiline sugulus nõuavad tihedalt ja viljakalt seotud semiootiliste teaduserialade raames asuva autonoomse keeleteooria väljatöötamist. Nii suulise edastamise eripärad kui ka seosed kommunikatsiooni muude süsteemidega, isegi vastavused vahetuse erinevate vormidega üldse kuuluvad uurimise ülesanneteringi. Seoste uurimiseks nõuab iga üksikasja hierarhia süstemaatilist käsitlust; üksikasjade järk-järguline reastamine on modernse teaduse vahest kõige iseloomulikum ja kõige kasulikum mõte (Jakobson 1969: 95–155).

Ameerikas avaldasid etnograafilistele uuringutele olulist mõju Euroopast sinna sattunud teadlased, kes mitte ainult ei vahendanud tulemusi, vaid arendasid neid oluliselt ka edasi. Nendest kaks olid pärit Ungarist: János Lotz (1956, ungari keeles 1976: 11–32) ja juba mainitud Th. A. Sebeok, kelle töö on semiootika ajaloos määrav. Muuhulgas huvitasid teda üksikute alavaldkondade nimetused ja nende ajalugu, kui ta rääkis *antroposemiootikast* ja *endosemiootikast*. Seda on sellepärast tähtis mainida, et nõnda saame paika panna etnosemiootika. Antroposemiootika tegeleb inimese ja tema suhteid mõjutavate ja kommuniqueerivate märgisüsteemidega; zoosemiootika loomadevahelise ja inimese-looma suhetega, endosemiootika, nagu nimigi ütleb, uurib inimesesiseseid küberneetilisi süsteeme (siin tuleb esmalt mõelda geneetilisele koodile). Mis on antroposemiootika? Se-

beeki arvates on see inimesele kui liigile iseloomulike liigispetsiifiliste märgisüsteemide kokkuvõttev nimetus, mida on kolme laadi: 1. keel; 2. teisejärgulised semiootilised süsteemid, mis baseeruvad verbaalsel infrastruktuuridel, need on nn makrostruktuurid; 3. lõpuks need semiootilised struktuurid mis on loomulikest keeltest sõltumatud (Sebeok 1973: 9).²³ Sellisteks on akustilised, visuaalsed ja kineetilised, samuti prokseemilised koodid, teine ja kolmas rühm kuuluvad kõige tihedamalt etnosemiootika küsimusteringi juurde.

1962. aasta on tähtis daatum ameerika semiootika ajaloos. Siis korraldati – venelastega peaaegu üheaegselt – esimene märgiteooria konverents, mis tegeles humaansete märgisüsteemidega.²⁴ Siin sõnastas Margaret Mead oma sealtpeale paljutsiteeritud – ning tegelikult ka etnosemiootika jaoks suundanäitavad – eesmärgiasetused, et semiootikal tuleb tegelda kommunikatsioonimallide kõigi liikidega ja et selles arengus peab võtma olulise rolli endale ka antropoloogia.²⁵

1962. aasta järel püüdis Põhja-Ameerika etnograafia- (ja folkloori) uurimise pre-etnosemiootiliseks nimetatav suundumus ühelt poolt kommunikatsiooniteooria terminite kasutamisega, teisalt nn etnolingvistika, ning osalt sel ajal välja kujuneva sotsiolingvistika tulemuste sünteesiga värskendada uurimuste metodoloogiat. Dell Hymes, kes on üks kõige praktilisemalt mõtlemaid uurijaid ameerika muidu üsna teoreetilise orientatsiooniga teaduskeskkonnas, tões juba 1964. aastal, et antropoloogiline teadustöö, eriti aga välitöödel teostatud konkreetne uurimine, võib oluliselt areneda, kui hakkab kasutama ka semiootika pakutavat loogilist analüüsi ja vaatlema märgisüsteeme kui koode (Hymes 1964: 9).²⁶

²³ Nendest kategooriatest kirjutas ta üksikasjalikult uurimuses “Semioos looduses ja kultuuris” (Sebeok 1978).

²⁴ Selle konverentsi korraldaja ja kogumiku (Sebeok *et alii* 1964) üks toimetajaid oli samuti Th. A. Sebeok. Nende ridade kirjutaja üks esimesi trüki ilmunud kirjutisi oli selle kogumiku tutvustus (*Ethnographia* 79: 3, lk 471–472).

²⁵ *Patterned communication in all modalities* (Mead 1964: 275).

Anthropology has an integral part to play in the development of this whole science, and in semiotics (Mead 1964: 279).

²⁶ Inglismaal avaldatud antropoloogilise keeleteaduse kogumiku eessõnas rõhutab Edwin Ardener (1971), et on kiire vajadus üldise semiootiliselt orienteeritud etnograafia järele (*general semiological anthropology*).

Ülaltutvustatud eelkäijatele ja algatustele vaatamata ei olnud Ameerika Ühendriikides 1970. aastate keskpaigani õigupoolest päriselt semiootilise orientatsiooniga antropoloogilist (etnograafilist) teadustööd. Välja arvatud mõned “üksildased hundid”, nagu etnograafiliste filmide autor Sol Worth, kes oma surma-aastal (1977) võttis osa Pariisis korraldatud UNESCO filmitheooria konverentsist. Seal pidas ta ettekande, milles märkis programmina “etnograafilise semiootika” väljatöötamise, sest tema meelest peab uurimine püüdlema sinna poole, et me mõistaksime, kuidas inimesed kasutavad, õpivad ära ja valmistavad erinevaid strateegiaid, interpreteerides märk-sündmusi (Worth 1977).²⁷

Samas kogumikus ilmus ka väga huvitav etnosemiootiline uurimus burjaadi *ongon*itest (Humphrey 1971). Inglise uurija lähtus sellest, et iga kultuur hõlmab endas erinevaid ala- või osastruktuure, näiteks esemete, käitumisviiside, esteetiliste väärtuste süsteeme, mis võivad olla samaväärsed keelega ja seepärast saab nende uurimiseks kasutada keeleteaduslikke meetodeid. Maagiliste esemete, joonistatud *ongon*ite süsteemi valis ta sellepärast, et see on burjaadi kultuuritervikus hästi eristatav. Sellel “keelel” on suhteliselt vähe elemente ja lõpuks on neil igale burjaadile määratud tähendus (nt toovad õne jahil olles, kaitsevad inimest haiguse eest, aitavad raske sünnituse puhul). *Ongon*ite valmistamise ajal tunneb indiviid mustreid, sest esemetel võib leida pidevalt korduvaid elemente; kuigi esemed ise võivad olla väga erinevad, on kasutatud kood alati sama. Ehk siis värvid, figuuride arv, tähendus ja asetus on see, mis on rangelt määratud. Saussure`i terminoloogiat kasutades on valmis *ongon kõne*, mustrid, mis kirjutavad ette, milline peab olema üks selline ese, on *keel*. Seejärel, kui ta oli järjest läbi võtnud *ongon* märgisüsteemi elemendid, erinevad sümbolid ja nende tähendused, tödes Humphrey, et need tähendused (ja *ongon* ise kui ese) on väga tugevalt seotud müüdiga, sedavõrd, et nende olemasolu on ilma müüdita mõeldamatu. Kultuuris täidetud rolli poolest on *ongoni* valmistamine tegelikult müüti täiendav ühiskondlik tegevus. (Humphrey 1971: 278). Ühes kultuuris võib üksteise kõrval funktsioneerida rohkemgi selliseid esemelisi (keele)süsteeme. Caroline Humphrey märgiteoreetiline lähenemine lähtus Saussure`i tulemustest ja tema artikli võib liigitada esimeste tõeliste etnosemiootiliste uurimuste hulka anglosaksi kirjanduses. Just sellepärast on täiesti arusaamatu, et kui ta 1968. ja 1969. aastal Moskvas ja Leningradis oma uurimistööd tegi, ei tutvunud ta Tartu-Moskva semiootikarühmituse liikmete töödega, kes mitmetes uurimustes tegelesid sama laadi probleemide uurimisega.

²⁷ Oletatavasti ilmus selle ümbertöötatud versioon aasta hiljem *Semiotica* lehekülgedel:

Kuigi ilmusid mõned euroopa etnosemiootikat tutvustavad artiklid (Winner & Winner-Portis 1976, Umiker-Sebeok 1977, Hymes 1978), tõi tõelise murrangu alles *American Anthropological Associationi* 1977. aasta kongress. Seal peeti eraldi sümposium, mille pealkiri oleks tõlkes: “Kultuuri semiootika: uue sünteesi poole maailma etnograafias.” Ettekanded ilmusid hiljem *Semiotica* 27. köite erinumbrina 1979. aastal. Selles köites nägi ilmavalgust Dean MacCanneli uurimus “Ethnosemiotics” (1979), mille ta andis hiljem välja koos abikaasaga kirjutatud raamatus, mille pealkiri on: “Märgi aeg: modernse kultuuri semiootiline seletus” (MacCannel & MacCannel 1982). Temale, nagu ka ameerika kolleegidele tähendab etnosemiootika uurimismetoodikat (Eco oli juba varem selle seisukoha esitanud – Eco 1979: 7). Nimelt, tuleb võraste kaugete rahvaste uurimise käigus väljakujundatud antropoloogiline metoodika panna oma kultuuri märgisüsteemi, teisisõnu oma ühiskonna mõistmise teenistusse (MacCannel 1982: 9). Talle on tähtis kõigepealt ühiskonnaähtuste tähenduse mõistmine (tema meelest põhineb tähendus mitte konsensusel, vaid just vastupidi, erinevustel) (*ibid*: 66), ja etnosemiootika on tähenduse ellukutsumise vahend (*ibid*: 9).

Semiootilise antropoloogia, ehk siis etnosemiootika objektiks on ameerika teadlaste arvates tähenduse uurimine, kultuuriliste erinevuste olemuse mõistmine.

Üks teine ameerika teadlane, Eric Schwimmer seadis samuti oma eesmärgiks tänapäevakultuuri semiootilise analüüsi, kui hakkas tegelema pühade- ja turismimaailma võrdlusega. Ajakirja *Semiotica* erinumbris avaldatud uurimuses (Schwimmer 1979) eristab ta tähenduse nelja tüüpi: potentsiaalset, süntaktilist, semantilist ja pragmaatilist tähendustasandit. Mõned aastad varem oli Schwimmer kirjutanud juba metodoloogilise artikli “Semiootika ja kultuur” Th. A. Sebeoki

I shall use the term ethnographic semiotic to distinguish this use of implication / inference from its older and non-empirical use in logic and philosophy. Briefly, ethnography can be considered a description of how people actually live and do things of a social kind. Semiotics is concerned, as I use the term, with meaning. An ethnographic semiotic approach therefore would lead us to ask how actual people make meaning, from specific signs in specific contexts. [...] We are dealing with how people actually use, learn, and make strategies for the interpretation of sign events (Worth 1978: 16).

toimetatud märgiteoreetilise käsiraamatu tarvis, milles ta tutvustab tähenduse ühiskondlikku tekitamist ja seda kultuurilist mehhanismi seletavaid teooriaid erinevate kultuuride keskkonnas (Schwimmer 1977: 170–171). Siinkohal tasub tähele panna erinevusi ameerika ja nõukogude teadlaste käsitluses: ameeriklasi huvitavad esmajoones metodoloogilised küsimused, venelasi kõikehõlmava käsitluse väljatöötamine. Ameeriklasi – kui võib nii palju üldistada – huvitavad pigem tähenduse küsimused, venelasi koodide hierarhia, süsteem, selle süntaktiline ülesehitus; ookeanitagustele annab tööd oleviku maailm, tartlastele minevik, vana vene kultuur.

Edasi on huvitav, et 1970. aastate suuremõjulise sümboolse antropoloogia²⁸ järel, oletatavasti sotsioloogilise fenomenoloogia ja etnometodoloogia mõjul, pöördus ameerika uurimistöö argipäevade märgimaailma poole. Sündisid monograafiad ja dissertatsioonid muuhulgas turismi (MacCannel 1976),²⁹ homode märguannete (Fischer 1977), vanuriea (Stafford 1982) ja mängu (Sebeok 1981) semiootikast ning tamili identiteedi väljakujundamise semiootilise analüüsi viisist (Daniel 1984).³⁰ Peale selle pidas oma iga-aastasi istungeid Ameerika Semiootika Selts, selle liikmed näitasid üles vähemalt niisama laiahaardelist huvi kui nende nõukogude kolleegid, need ettekanded ilmusid korrapäraselt (Herzfeld & Lenhart 1982, Deely & Lenhart 1983). Ilmusid ka koguni niisugused temaatilised köited, nagu näiteks Sebeoki & Festschrifti ikonitsiteerumisest (Bouissac & Herzfeld & Posner 1986),³¹ milles Vilmos Voigt lahkas rahvakunsti uurimise teoreetilisi küsimusi (Voigt 1986a). 1980. aastatest uurib kindla etnosemiootilise programmiga tänapäevase kreeka talupojakultuuri nähtusi (nt narratiivset folkloori, kaetamise uskumust ja muid teemasid) Michael Herzfeld (Herzfeld 1981, 1983, 1986). Tema uurimused seisavad vahest kõige lähemal etnosemiootika euroopalikule kontseptsioonile. See pole juhus: ta

²⁸ Ka ungari keeles ilmus valik sümboolse antropoloogia rikkalikust kirjandusest: Hoppál & Niedermüller (toim) 1983 ja üks hea tutvustus Londoni koolkonnast Newall 1976. Tuleb märkida, et nn sümboolse antropoloogia koolkonda võib samuti pidada etnosemiootilise mõtlemise eelkäijaks anglosaksi maailmas.

²⁹ Ungaris tegeleb turismi antropoloogilise uurimisega Zoltán Fejős.

³⁰ Vt puhas-must mõiste semiootilisest arusaamast Indias Beans 1981.

³¹ Köite alapealkiri: “Esseed kultuuri olemusest”, autorid on rahvusvahelise kultuurisemiootilise uurimistöö silmapaistvad esindajad.

õpetab juba pikka aega Bloomingtoni ülikoolis, kus ta on olnud (ka) Sebeoki juhitud Rahvusvahelise Semiootikakeskuse töötaja.

Seesama Herzfeld toimetab ajakirja *Semiotica* erinumbri, milles avaldati *American Anthropological Associationi* korraldatud sümposiumil peetud ettekanded (Herzfeld 1983).³² Nõupidamise teemaks oli "Semiootiliste perspektiivide kasutamine" eriti välitööde käigus, ning ettekanded võtsid sihiks selle, et teooriat lõpuks uuritaks, lastaks uurida praktika kontekstis. Herzfeld kirjutas kogumikule ka sissejuhatuse, milles ta tõdes, et autorite ühine püüdlus on semiootilise etnograafia (*semiotic ethnography*) väljatöötamine (Herzfeld 1983: 99). Selle peamisi tunnuseid on refleksiivsus, ehk siis see, et koguja peab suhtuma oma välitöösse kriitiliselt. Peale selle ei tule jälgida mitte üksnes keelelisi tekste, vaid kogu ettekannet (*performance*), tuleb tähele panna neid reegleid, mis on kohalikele tähenduslikud. Lühidalt öeldes võib nende reeglite äratundmine juhtida teatava ühiskondliku diagnoosi (Herzfeld 1983: 101)³³ püstitamiseni. Semiootiline etnograafia on sellepärast radikaalselt uus, et kõikvõimalikke andmeid (nt uskumusi, kuulujutte, kasvõi valesid) püütakse seletada võõra hermeneutilise süsteemi mõistmise huvides.

Eric Schwimmer kirjutab oma samuti selles kogumikus leiduvas uurimuses (Schwimmer 1983: 107), et semiootilise antropoloogia ülesanne on jäädvustada, analüüsida ja võrrelda põhilisi eluviisitüüpe (või nende üksikasju – ta kasutab väljendit *lifestyle*) (vrd veel Beans 1981, Drummond 1981). Väga huvitavat ajaloolist materjali, esimeste Prantsuse kolooniate etnograafiliste kirjelduste üht osa analüüsides osutas ta sellele, et semiootilise antropoloogia programmi lähtepunktiks peab olema kultuuripärandi uurimine. Väga poleemilise tooniga esseega esineb kogumikus James Boon, kes töötas 1970. aastate lõpust raamatu kallal, mis alapealkirja järgi oli tähenduse ja meetodi selgitamine väljatöötatava semiootilise antropoloogia tarvis,³⁴ sel konverentsil

³² Siinkohal meenutame, et Ino Rossi (1983) andis samuti väga põhjaliku ülevaate tema poolt semiootiliseks strukturalismiks kutsutud voolu kohta.

³³ Ungaris näitavad sellesse suunda Elemér Hankissi (1979, 1982) püüdlused.

³⁴ Boon 1982 alapealkiri oli algselt "Meaning and Method in Semiotic Anthropology". Raamat ilmus 1982 alapealkirjaga "Symbolic Anthropology". Osades peatükkides võrdles ja vastandas autor etnoloogia ja semiootikaklassikute mõtteid – nt Fraser-Malinowski, Marx-Mauss, Durkheim-Weber, Saussure-Peirce, vt artikkel Boon 1979.

andis ta arutluse selle raamatu ühe valmiva peatüki, ning uuris kahe etnoloogiaklassiku töid, laiemalt etnograafilise kirjelduse semiootilist staatust, väites, et iga etnograafiline monograafia kui kirjutatud teos, seisab lähedal romaanile, seega kirjandusele (Boon 1983: 145).

Milton Singer oli üks nende hulgast, kes juba 1960. aastate lõpus – seega Budapesti etnosemiootikakursustega üheaegselt – pidas semiootikaloenguid oma etnograafiaüliõpilastele. Oma viimases raamatus, mille alapealkiri on “Avastused – poeetiliselt pigem uitamised – semiootilise antropoloogia alal” kirjutab ta, et etnograafia see haru peab olema selgelt pragmaatiline antropoloogia, mis hõlmab endas ka selle, mismoodi on märkide süsteemid seotud oma tähendustega (Singer 1984: 50). See on märgiteoorias vana probleem, ja vastus küsimusele leidub semiootika ühe klassiku, Ch. S. Peirce’il, kes ütles, et ilma *interpretandita* (märki kasutava inimeseta) ei muutu *representamen* (märk, tähistaja) ja *objekt* (tähistatav) kunagi tähendusega täidetuks, teiste sõnadega öeldes tekitame me märgikasutuse käigus tähenduste ühiskondlikult konstrueeritud maailma.³⁵

Singer märkis juba 1978. aastal ühes oma programmkirjutises semiootilise antropoloogia ülesandeks aidata mõista inimese ühiskondlikku, individuaalset ja kultuurilist identiteeti (Singer 1978, 1982). See aga kujuneb meis välja kultuuris käibel olevate märkide ja nägemuste omandamise käigus. Lühidalt võime öelda, et semiootilise suundumusega antropoloogia peab oma ülesandeks kultuuri mõistmist, see sihiasetus lähendab kultuuriteadust, millele on tähtis tähenduse (kultuuriliselt määratletud tähenduste) mõistmine, hermeneutikale. Semiootilise antropoloogia eelloost kõnelevas ülevaates peab James Boon (1982: 115) ka semiootikat ennast *par excellence* tähendust uurivaks teaduseks, sest selle mõjukate eelkäijate, nende seas fenomenoloogilise filosoofia, strukturalismi ja hermeneutika esindajates on ühine asjaolu, et nad olid ühtviisi sügavalt huvitatud kultuuri olemuse mõistmisest.

³⁵ Daniel (1984: 15) nimetab seda protsessi tabavalt: *the semiotic construction of reality*.

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm